

Carlo Grevy (1997): Når samtalen kommer i fokus - om hvad vi skal med det sproglige emne; i: HS-Dansk nr. 67, 1997, Dansklærerforeningen, s. 39-48

Når samtalen kommer i fokus

- om hvad vi skal med det sproglige emne

af Carlo Grevy

Hvad skal vi med det sproglige emne i handelsgymnasiet? Da det ikke altid har været obligatorisk, at vi har skullet læse et sådant sprogligt emne med vores elever, er det nok værd at fundere over, hvad vi skal med det nu. Det er ikke en selvfølge, at vi skal beskæftige os med dansk sprog på hhx, for så havde vi jo fået indført emnet for længe siden. Der må være nogle gode grunde til, at man nu, efter mange år at have haft det litterære som det primære i danskundervisningen i handelsgymnasiet, også indfører det sproglige emne.

Jeg tror, at der er flere grunde. På universitetet indgår dansk sprog og dansk litteratur naturligt som ligeværdige størrelser i uddannelsen af dansklærere. Men i de gymnasiale uddannelser (hhx, htx, det almene gymnasium og hf) er dette ikke altid blevet afspejlet. Jeg tror, at mange af os lærere i sin tid valgte danskstudiet først og fremmest for at studere litteratur og ikke dansk sprog. Under studiet blev mange af os glade for også den sproglige del af studiet, idet vi fandt, at sproget er baggrunden for litteraturen, og at sprog og litteratur dermed hænger sammen. Sproglige iagttagelser kan bruges i den litterære erkendelsesproces, hvorfor indførelsen af det sproglige emne modtages kærkomment af mange af os dansklærere.

Sprogteori er dog mere end baggrund for litteraturen. Det er mere end et redskab og mere end en del af litteraturvidenskaben. Sproget er det medie vores erkendelse primært flyder igennem. Mange basale erfaringer i vores liv, kan vi fastholde, formidle og bearbejde i sproget. Det kan være erfaringer fra vores opvækst, hele vores uddannelse, vores erfaringer med liv, død, had og kærlighed; og det kan være faglige, pædagogiske og praktiske erfaringer. Den måde, som sproget er bygget op på og fungerer på, virker tilbage på, hvordan vi tænker. Sproget er så fleksibelt, at vi har mulighed for at sige noget nyt, selv om det ikke er alt, der kan udtrykkes i sproget. Når vi ikke altid kan blive enige om alting med andre mennesker - til trods for hvor meget vi end siger eller skriver - skyldes det bl.a. begrænsninger i sproget: det kan simpelthen ikke rumme alle de individuelle nuancer, vi gerne vil udtrykke. Det er imidlertid via sproget, at vi tænker, erkender og kommunikerer. Disse aspekter ved sproget er ret væsentlige facetter ved vores tilværelse - også facetter, der går ud over det rent litterære - hvorfor det at beskæftige sig med dansk sprog nemt bliver meget omfattende og krævende.

Måske er det derfor, vi ikke før har skullet beskæftige os med sproget i sig selv. Vurderingen har måske været, at det ville være for svært for vores elever og for uvedkommende. Og muligvis er det sproglige indført nu, fordi man har indset, at man faktisk *kan* få noget fornuftigt ud af at beskæftige sig med det sproglige. Det sproglige *er* vedkommende, og det vil jeg komme nærmere ind på.

I det almene gymnasium har man været i gang med det sproglige emne i nogle år. Jeg ved ikke helt præcist, hvor godt man dér er kommet i gang. Jeg fornemmer dog ud fra bl.a. erfaringer med sproglige kurser og entusiastiske kolleger, at vi er kommet godt i gang her i handelsgymnasiet. Generelt

tror jeg imidlertid, at der har været og er en vis modstand mod at arbejde med det sproglige emne - det er ligesom lidt kunstigt for nogle. Jeg tror, at det kommer af en erfaring med, at det at beskæftige sig med sprog er noget oplevelsesfjernt og noget, som man ikke rigtig kan bruge til noget. Mange lærere siger måske til sig selv, før de går i gang med det sproglige arbejde: får vi ikke bare noget at vide, som vi ved i forvejen? Er sprog ikke blot noget kedeligt, noget instrumentelt, som ikke giver noget nyt og som egentlig kun fremmedsproglærerne har glæde af?

Mit svar til disse spørgsmål er et ubetinget nej. Der er sket meget inden for sprogvidenskaben, siden mange af os gik på universitetet. Sprogundervisning er meget andet end oplevelsesfjerne feltanalyser, dybdegrammatik og beskæftigen sig med dialekter, som man sågar ikke selv kender noget til.

Sprog er et meget bredt begreb, men det er ikke hensigten at vi i det sproglige emne blot skal lave *noget med sprog*. En større skriftlig opgave i dansk skal fx heller ikke blot være *skrevet på dansk* for at opfylde danskfaglige krav. Tilsvarende er det, at beskæftige sig med dansk sprog mere end blot at opfylde et sådant overfladisk krav. I bund og grund består den sproglige fordybelse i at finde nerven i, hvad der foregår mellem nogle mennesker, der bruger sproget, eller at finde nerven i en bestemt tankegang, som en person udtrykker. Hvordan vi kan beskæftige os med sprog, så vi finder denne nerve, er hvad jeg her vil give et bud på. Jeg vil se på, hvad vi egentlig skal med det sproglige emne.

Hvad Råd og vink siger om det sproglige emne

I ESAs *Råd og vink om dansk på htx* er der et afsnit, der handler om *Det obligatorisk sproglige emne*. Her lægges der vægt på, at det er *verbalsproget*, altså det talte sprog, der skal i centrum. Vi skal skabe "en bevidsthed hos eleverne om, hvad sprog er, og om, hvordan sprog fungerer".

Vi skal tilrettelægge *et* sprogligt emne i det 3-årige forløb. De forslag som ESA giver som bud på et sådant selvstændigt emne, er en uprioriteret række forslag: 1) sprogene i sproget, 2) sproghistorie, 3) sprognormer, 4) oversættelse m.v. 5) sprog og magt eller 6) sprogteorier. Forslagene er også, at eleverne praktisk kan arbejde med tekster, som de fx har tappet fra radio og tv, og de kan inddrage dagblade, der i artikler tager sproglige emner op. Teoretisk kan man inddrage lingvistik (der blot er et andet ord for sprogvidenskab), sprogpsykologi, sprogfilosofi og semiotik, hvor det passer i sammenhængen. I det sproglige emne er der således klart lagt op til at beskæftige sig med sproget som verbalsprog - dvs. det talte sprog og ikke det litterære, der hører til den skriftlige tradition.

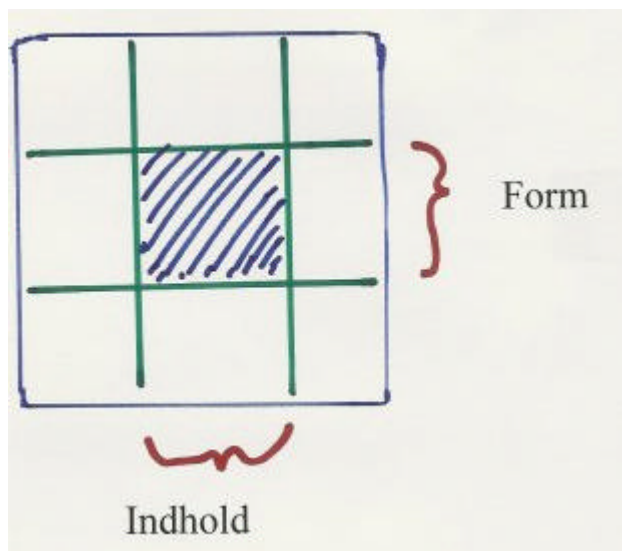
Rent faktisk er sprogvidenskaben/lingvistikken bredere, end der her lægges op til. Sprogvidenskaben tager sig både af skriftlige og mundtlige udtryksformer i vores kultur. Den tager sig af sproget meget generelt. Den afgrænsning, som ESA her lægger op til, ser dog for mig særdeles formålstjenlig ud. Vi kommer nemlig til at slippe for diskussioner om, hvorvidt kravene til emnet blot er opfyldt, såfremt emnet indeholder noget på dansk. For ikke at risikere at det sproglige emne bliver til alt mellem himmel og jord, vægtes her det mundtlige. Og afgrænsningen er ikke større, end at der er uanede muligheder ladet tilbage.

Vi kan altså ikke lave hvad som helst i det sproglige emne. Der lægges ikke op til, at vi i emnet fx arbejder videre med processkrivning eller massemedier. Der lægges op til, at vi arbejder med det, som man kunne kalde samtaleanalysen. Her ud over lægges der op til en vis faglighed, idet de nævnte emner lingvistik, sprogpsykologi m.v. kan inddrages. Dette er emnets metaniveau: eleverne skal have et sprog at kunne udtrykke sig om sproget i.

Samtaleanalyse - diskursanalyse

Jeg læser *Råd og vink* sådan, at der ønskes et fokus på noget andet end trykte tekster. Der sættes fokus på kommunikation, især den mundtlige. Jeg ser også dette fokus på det verbalsproglige som en afspejling af behovet for at eleverne skal lære at kunne bevæge sig behændigt rundt i vores informationssamfund. Det, som jeg endvidere ser som muligheden i det sproglige emne, er den kritiske analyse af samtalen, den dybere og mere nuancerede forståelse af, hvad der sker, når et menneske taler, eller når flere mennesker taler sammen.

Jeg ser det derfor som vigtigt, at vi i undervisningen i det sproglige emne beskæftiger os med *samtaleanalyse*, eller med det, som i lingvistikken med et andet ord hedder diskursanalyse. Dette begreb er afledt af det engelske *discourse*, der betyder: samtale, tale, holde foredrag. Diskursanalysens formål er altså at finde ud af, hvad der sker i kommunikationen mellem mennesker, at finde ud af, hvad der ligger bag, hvad mennesker siger, og at finde ud af hvilke regler og normer der styrer og begrænser det, som mennesker siger. Det man beskæftiger sig med i samtaleanalysen er således bl.a. hvad der siges og hvordan det siges. Jeg plejer at illustrere forholdet med følgende figur:



Et af diskursanalysens formål: at afsløre de uskrevne regler for hvad der i en given situation kan siges og for hvordan, det kan siges. Det skraverede felt: det der umiddelbart bliver tilbage at sige.

Når fx den unge mand er til jobsamtale, er det, han siger, alvorligt. Han taler om sine evner og om det, som han vil og kan. Det, som han kan tale om, er jobbet, og hvordan det matcher med hans person. Hele situationen afstikker rammerne for, *hvad* han siger, hele situationen afstikker altså rammerne for indholdet af det sagte. Hvis han er nervøs, taler han formelt og forsøger at være meget korrekt. Situationen afstikker således også rammerne for, *hvordan* han kan udtrykke sig. Omvendt nede i sportsklubben, hvor han måske på en løbetur informerer en kammerat om mere intime detaljer i sit privatliv. Den sidste situation forekommer mere fri end den første. Det, der er pointen, er imidlertid, at uanset i hvilken social situation vi er i, er vi rammesat. Uanset om vi er i en privat eller i en offentlig sammenhæng, er vi ikke fuldstændig fri. Fx kan den unge sportsudøver i eksemplet ikke pludselig sætte sig ned og tegne cirkler i sandet, uden at blive beskyldt for at være sær.

Grænserne for, hvad vi kan sige og hvordan, er ikke altid så klare som her. Normalt skal man have det man kalder *situationsfornemmelse* eller *fingerspidsfornemmelse* for at holde sig i det skraverede område. Som regel skal man have erfaring for at begå sig - og spørgsmålet er om enhver ung mand eller pige har det alene ud fra deres litteraturstudier. Min antagelse er, at får eleverne et metasprog til at tale om reglerne for forskellige sociale situationer i, er de bedre rustet til at begå sig. Opmærksomheden om, hvad der sker sprogligt, er ikke kun med til at bevidstgøre eleverne - de kommende voksne mennesker - men også at give dem nogle muligheder for at forandre og påvirke de situationer, som de indgår i.

Alt, hvad der kan siges og tænkes, er således begrænset m.h.t. form og indhold. Det, som vi kan sige om verden er i figuren begrænset horisontalt (indhold), og den måde, som vi kan sige det på, er begrænset vertikalt (form). Det, der bliver tilbage at sige, er altså det grå område: vi fjerner det, som ikke passer i samtalsituationen.

Ser vi igen på ESAs 6 forslag kan de nu konkretiseres.

Sprogene i sproget: fx kunne man se på hvorledes dialekter eller fagsprog er områder, der er begrænset i form og indhold. Her kunne man se på de sociale årsager til, at man i visse dele af landet opretholder dialekter. Man kunne også se på, hvordan man i fagsprogene måske er mere faglige end nødvendigt er: ligger der fx i juristernes lukkede sprogbrug også noget socialt? Er det lukkede sprog udtryk for andet end noget rent fagligt?

Sproghistorie: man kunne se på ikke kun, *at* sprog forandrer sig, men også især på, *hvorfor* det forandrer sig. Hvad sker der i vores kultur, der nødvendiggør, at vi måske ubevidst forandrer vores måde at bruge sproget på i forskellige situationer? På hvilken måde forandrer sproget sig (form) og hvorfor (indhold)?

Sprognormer: spørgsmålet er om sprognormer er absolutte. Man kunne se på, hvordan man gennem tiderne har forsøgt at få mennesker til at udtrykke sig på bestemte måder og undersøge, hvorfor man ikke har fulgt disse regler. Hvad er grunden til at vi har en grammatik og at vi siger at noget er "rigtigt" og noget er "forkert"?

Oversættelse m.v.: hvilke problemer er der i oversættelse af en konkret tekst fra et lands sprog til et andet lands? Kan alt oversættes? Hvad går tabt? Og hvad siger det, om den måde vores sprog fungerer på?

Sprog og magt: hvordan får nogle mennesker sprogligt magt over andre? Eller: hvordan kommer magtforhold sprogligt til udtryk? Hvorfor signalerer mennesker, at de er lige, når de i virkeligheden er ulige? Kan man selv ændre situationen, når nogen taler ned til en?

Sprogteorier: hvorfor er det vigtigt at have et sprog til at tale om sproget i? (se nedenfor mit eksempel med Jakobsons *fatiske sprog*).

Om form og indhold og om, hvad vi kan sige og tænke

Det er vigtigt i undervisningen af fokusere på begrænsningerne i det, som vi kan sige i forskellige situationer og på begrænsningerne i de tanker, som vi kan gøre os. Vi kan ikke sige alt, og den måde, som vi siger noget på, afhænger af den sammenhæng, som vi socialt indgår i. Vi kan heller ikke

tænke hvad som helst. Selv om vi ikke befinder os i et middelalderligt trossamfund med stramme begrænsninger vedr. vores tankefrihed, og selv om vi tror, at vi kan tænke hvad som helst, så gør vi det ikke. Sproget og samfundet sætter grænser for, hvad vi gør.

Michel Foucault giver i sin bog *Talens forfatning* en eksemplificering af, hvad der menes med, at vi ikke kan sige og tænke alt. Han stiller sig selv det spørgsmål, om hvordan det kunne lade sig gøre, at det 19. århundredes videnskabsmænd ikke erkendte, at Mendel havde ret i sine antagelser om arvelige træk, som noget, der er skjult i generne. Mendels lære blev først accepteret som sand langt senere. I Mendels egen tid fandt man hans antagelser sære og uantagelige; han var forud for sin tid, så langt, at samtiden ikke kunne følge ham. Foucault forklarer:

"Mendel talte sandt, men han var ikke "i det sande", som udgjordes af hans epokes biologiske diskurs: det var ikke ifølge sådanne regler, man udformede biologiske begreber og genstande [...] Mendel var et sandt spøgelse, hvilket gjorde at videnskaben *ikke kunne tale om ham*" (s. 58, min fremhævelse).

Foucault taler om videnskabelige diskurser, altså rum, for hvad der kan siges og tænkes videnskabeligt (Mendels ideer falder uden for det grå område i figuren ovenfor). Men disse forhold gælder naturligvis også i dagligdagen, i hverdagens sprogrum. De forhold, der afgør, hvad der kan siges, kender alle. Man har måske blot ikke gjort sig forholdene bevidst. Det man taler med købmanden henne om hjørnet om, taler man ikke med sine børn om og omvendt. Der er tale om to forskellige sprogrum (diskurser) med hver deres begrænsninger m.h.t. form og indhold. Vores hverdag er i dag i høj grad opsplittet i forskellige socialt bestemte sprogrum adskilt helt fra hinanden og styret og begrænset m.h.t. form og indhold.

At bibringe eleverne denne generelle viden om, hvordan der er begrænsninger i, hvad vi kan tænke, sige og gøre er væsentlig. Det giver eleverne mulighed for kvalificeret at sætte sig selv og deres holdninger i perspektiv. Ziehe påpeger, at eleverne er præget af en angst for tab af mening og derfor søger sikkerhed; de unge søger at finde sig selv og stiller hele tiden spørgsmålene "Hvad får jeg ud af det?" og "Hvilken betydning har det for mig?". Vi lever i en verden med værdier i hastig forandring, og hvor det kræves af mennesker, at de kommunikativt og forståelsesmæssigt har en eminent tilpasningsevne. Rammerne for, hvad vi kan tænke, sige og gøre, forandrer sig i hastigt tempo. Normerne forandrer sig - og det gælder bare om at kunne følge med. Det ved enhver, der som etableret voksen har set informationsteknologien bevæge sig hurtigere fremad end en selv. De unge spørger efter nogle redskaber til at få styr på, hvad der sker kommunikativt for at kunne forankre sig, for at få nogle faste værdier og for at skabe mening og sikkerhed. Svaret er ikke at give dem et urealistisk skønhedsmaleri om faste værdier men derimod at give dem nogle redskaber, som giver dem mulighed for at forholde sig realistisk til de omtumlede forhold.

Der er situationer nok, som vores elever kan komme ud for, og som man kan tage fat i. Der er nok af sociale situationer med hver deres regler for kommunikation. Der er nok af sprogrum (diskurser) med hver deres begrænsninger m.h.t. hvad der kan siges og hvordan det kan siges (form/indhold), som man kan tage fat på i undervisningen. Og det er emner, som opfylder elevernes krav, om at de kan bruge dem til noget. De skal fx lære at:

1. tale med deres arbejdsgiver
2. begå sig i forskellige typer ansættelsessamtaler
3. deltage i et politisk møde (selvom dette nok er et fåtal)

4. tale med deres forældre
5. tale med en utilfreds kunde
6. tale med en person, som vil have dem til at gøre noget, de ikke vil
7. begå sig blandt sine venner
8. håndtere sladder og løgn
9. håndtere smædehistorier og fortællelser
10. begå sig i vores forskellige institutioner fx sygehuse
11. fremlægge deres sag for deres advokat
12. håndtere almindelige konflikter med deres medmennesker
13. lære at sige nej når de mener nej
14. forholde sig til vitsen som genre
15. forholde sig til det at bruge bandeord og andre understrekningsmarkører
16. forholde sig til at folk siger noget og mener noget andet
17. kunne kommunikere med mennesker med andre sproglige normer end deres egne (for dem er der mange af)
18. forholde sig til høflighedsformer
19. forholde sig til sprogrigtighedsnormer
20. være bevidst om forskelle i kommunikationsformer hos de to køn
21. et.

Listen er næsten udtømmelig. Eleverne kan selvfølgelig lære at begå sig i livet og lære af den såkaldte hårde skole, og så lære om litteratur i vores skole. Men da livet også er i skolen kan man lige så godt starte her.

Jakobson og det fatiske sprog

Det sproglige emne skal også være teoretisk. Man skal have et sprog at snakke om sproget i. Og hvorfor nu det? Som eksempel vil jeg vise, hvor væsentligt det kan være at kunne tale om sproget. Jakobsen opstiller følgende sproglige funktioner i sin kommunikationsmodel:

Kommunikative funktioner:

referentielle

emotive poetiske konative

fatisk

metalingvistiske

Det som jeg vil kigge på er alene den fatiske. Eleverne vil studse over dette nye ord - men hvad ligger der i det? Den fatiske funktion er den evne, der styrer relationerne mellem dem, der taler sammen. Den fatiske funktion sørger for, at der er forbindelse. Som sprogbruger - som almindeligt menneske i dette samfund - er vi os ikke altid denne funktion bevidst. Mange mennesker har sågar store mangler i denne retning. Også velbegavede mennesker - ja måske især velbegavede og fagligt engagerede mennesker - mangler nogle gange denne evne. Den fatiske evne er fx evnen til small

talk, altså evnen til at snakke om ingenting. Det at kunne snakke om ingenting, om vejret, om hvad der var i tv i går, om at musikken er for høj, om at de unge mennesker ikke er særlig dygtige i dag, det at bede om ild til sin cigaret osv. er eksempler på denne funktion. Disse emner er ofte meget lidt agtede i vores samfund, men det er fordi, at man glemmer, at formålet ikke blot er at snakke om vejret, at få ild på cigareten, men at skabe kontakt. Hvis man tror, at en medpassagers formål på en togtur er at tale om vejret, når hun siger: "sikke et trist vejr vi har i dag - nu regner det", har man misforstået situationen. Ytringen er kontaktskabende. Mennesker, som ikke har blik for dette, vil måske kun tale fagligt. Men det fortvivlende er, at de ikke kommer til at tale fagligt med ret mange mennesker, fordi de aldrig når så langt. Fordi de vil starte med det faglige, får de aldrig etableret kontakten via den fatiske funktion.

Indholdet i denne eksemplificering er, at vi bliver nødt til at have et sprog, vi kan tale om sproget i. Det, ikke at kunne komme i kontakt med andre, er ikke et individuelt problem. Det erfarer eleverne, når der kan sættes navn på. Når noget kan betegnes som *fatisk* er det ikke længere et subjektivt uløseligt problem, men noget objektivt, der kan forandres. Når noget er et generelt kommunikationsmæssigt problem, kan det almengøres og den enkelte, der ikke har kunnet kommunikere, kan nu forholde sig fagligt til sit problem og evt. vælge at gøre noget ved problemet. Metasproget er med til at give den enkelte elev handlingskompetence.

Eleverne og hverdagen

Der tales meget om, at eleverne ikke er motiverede. De kan ikke altid se, hvad det, de lærer, skal bruges til. Lærer de at anvende nogle redskaber, som de kan bruge i deres hverdag, er noget af dette motivationsproblem klaret. I ESAs vejledning lægges der op til, at vi tager eksempler fra hverdagen, fra virkelige kommunikationseksempler. Det synes jeg, at der er en væsentlig pointe i. Selv om vi godt kunne tage eksempler fra litteraturen, er det ikke nødvendigt. Pointen er, at virkeligheden er bedre. Der er masser af eksempler fra hverdagen - nogle, der evt. er bandede eller nogle man blot kan huske, og som man kan tage udgangspunkt i.

Det er vigtigt at beskæftige sig med, hvordan andre mennesker end en selv taler, hvordan fx politikere taler, og hvordan mennesker på institutioner taler. Man kan undersøge sproget i film som *Et glas vand til Johnie* (om sagsbehandlere og klienter på et bistandskontor) eller fx *Kvinder i Vestre fængsel*. Det er vigtigt at forstå, at der er en række institutionelle regler, der styrer, hvad vi gør sprogligt (form/indhold), for hermed bedre at kunne forstå de begrænsninger/regler, der gælder generelt. Man skal kende forholdene og begrænsningerne, før man kan ændre noget ved sin egen situation og før, man kan forholde sig til sin egen sprogbrug. Jeg synes, at det er en spændende udvikelse af vores fag, at det sproglige emne er indført, - men det forekommer mig måske lidt underprioriteret, at vi kun skal læse ét sprogligt emne over de 3 år.

Jeg tror at det sproglige emne kan være med til at give eleverne et mere realistisk og nuanceret forhold til deres omgivelser. Det kan give dem en forståelse for, at mennesker tænker og taler forskelligt, og at de selv har deres egen særlige ikke-absolutte måde at tænke og tale på. Deres måde at tænke og tale på er ikke nødvendigvis mere rigtig end andres. De kan ikke selv tænke og sige alt. Deres egen måde at tænke og udtrykke sig på er også rammesat m.h.t. form og indhold - og har de forstået det, kan de også bedre acceptere andre kultursegmenters måder at udtrykke sig på.

Vi lever i et samfund, hvor normer opleves som noget relativt. Netop derfor er det vigtigt at have nogle redskaber, som gør, at man kan forholde sig reflekterende til forskellige normer i sin kultur.

At beskæftige sig med det sproglige emne kan være et bidrag til en mere bevidst forholden sig til de ændrede sproglige og dermed også sociale relationer, som vi hele tiden støder på. Det bliver en mere bevidst forholden sig til, hvad der er rigtigt og forkert, sandt og falsk. De unge er om muligt endnu mindre autoritetstro end tidligere generationer. De er godt klar over, at normer og regler er relative, og de risikerer i vores hastigt sig forandrende samfund at blive normløse. De unge skal dog ikke svæve rodløse rundt, men lære at forholde sig til andre mennesker. Den sproglige opmærksomhed er et væsentligt bidrag til at etablere denne forankring.

Noter

1. Undervisningsministeriet, Erhvervsskoleafdelingen (ESA): *Råd og vink om Dansk niveau A på hhx*. 1995, s. 46-47
2. Michel Foucault: *Talens forfatning*. Rhodos 1980, s. 57-58
3. Thomas Ziehe: *Ambivalenser og mangfoldighed*. Politisk revy 1989; jeg henviser til siderne 19, 53 og 121-122
4. Efter John Fiske: *Introduction to communications studies*. London 1995, s. 35.